

DE POLITIEKE FILOSOFIE VAN SPINOZA

onderwijs

trainingen

gesprekken

SPINOZA EN NIETZSCHE TWE EENKELINGEN

SPINOZA EN NIETZSCHE TWE E ENKELINGEN

- **twee mannen die leven als enkeling**
- **twee denkers die een levenshouding voor zichzelf (de enkeling) ontwerpen**
- **een houding die gekenmerkt wordt door krachtig in het leven staan als uitdrukking van het streven te volharden in het eigen bestaan respectievelijk van de werkzaamheid van de 'wil tot macht'**
- **een leefwijze 'voorbij' de joods-christelijke opvattingen van 'goed en kwaad'**

SPINOZA'S POLITIEKE FILOSOFIE

- **maatschappelijk-historische context**
- ***Theologisch-politiek traktaat***
- **filosofische context I:
samenhang met de *Ethica* en de *Staats-
kundige Verhandeling***
- **filosofische context II:
maatschappelijk verdragsleer: Thomas
Hobbes – Spinoza – Jean-Jacques Rousseau**
- **enkele 'losse opmerkingen'**

MAATSCHAPPELIJK- HISTORISCHE CONTEXT

ECONOMIE

- groei van de handel / 'stapelmarkt'
- centrum van handelskapitalisme
  - Wisselbank (1609)
  - Koopmansbeurs (1611)
- VOC (1602)
- WIC (1621) / driehoekshandel

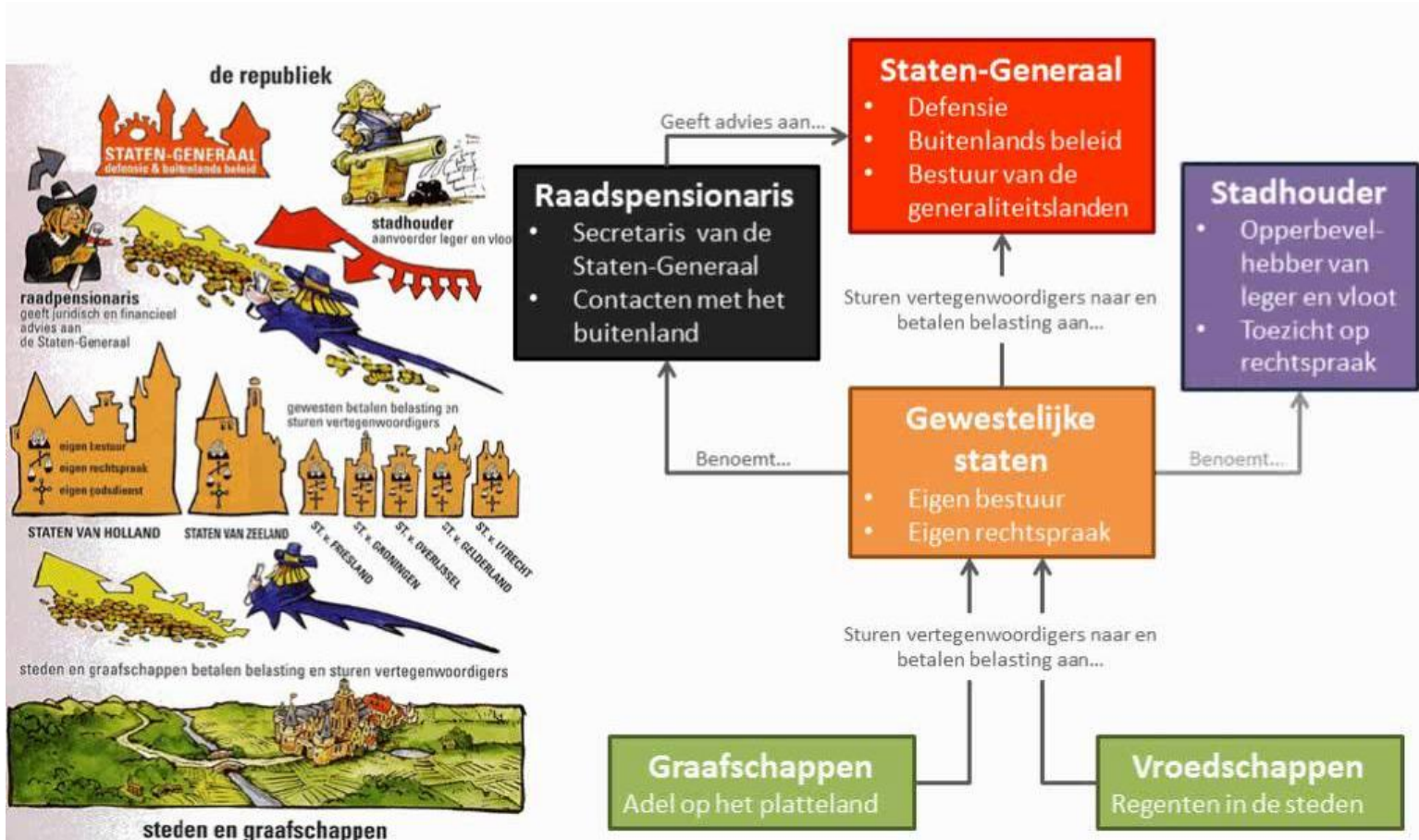

TOLERANTIE

- er was sprake van verdraagzaamheid op religieus en intellectueel gebied – na 1630 genoten remonstranten, lutheranen, katholieken en joden een grote mate aan vrijheid in de calvinistische 'orde van spreken' in de Republiek
- Descartes schreef dat er geen ander land was "*où l'on puisse jouir d'une liberté si entière*" (waar men een zo volledige vrijheid kan genieten)

POLITIEK

Spinoza

Theologisch-politiek traktaat

TRACTATUS
THEOLOGICO-
POLITICUS

Continens

Differtationes aliquot,

Quibus ostenditur Libertatem Philosophandi non tantum
falva Pietate, & Reipublicæ Pace posse concedi: sed
candem nisi cum Pace Reipublicæ, ipsaque
Pietate tolli non posse.

Johann: Epist: I. Cap: IV. vers: XIII.

*Per hoc cognoscimus quod in Deo manemus, & Deus manet
in nobis, quod de Spiritu suo dedit nobis.*

HAMBURGI,

Apud Henricum Kijntzel c1o 1o clxx.

- 'een aantal uiteenzettingen waarin wordt aangetoond dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van vroomheid en van vrede in de staat, maar dat men haar niet kan opheffen zonder tevens de vrede in de staat en zelfs de vroomheid op te heffen'
- de eerste editie verschijnt (zonder de naam van de auteur te vermelden) begin 1670 in Amsterdam bij Jan Rieuwertsz

THEOLOGISCH-POLITIEK TRAKTAAT

- **een kritische analyse van de godsdienstige praktijk en de Schrift**
- **een pleidooi voor de scheiding van theologie en filosofie**
- **een beschrijving van de natuurtoestand / het natuurrecht en (de noodzaak van) een maatschappelijk verdrag**
- **een pleidooi voor de scheiding van kerk en staat**
- **een pleidooi voor vrijheid van denken en meningsuiting**

GODSDIENST

- **onderscheid tussen**
  - **de ware godsdienst die God echt vereert**
  - **de bijgelovige overtuigingen en handelwijzen die hebzuchtige en eerzuchtige geestelijken bij hun volgelingen aanmoedigen**
- **onderscheid tussen**
  - **goddelijke wet**
  - **ceremoniële wetten (als voedingsregels, voorschriften voor feestdagen, e.d.)**
- **onderscheid tussen**
  - **geopenbaarde kennis**
  - **natuurlijke kennis**

- **profeten zijn met behulp van de verbeelding – (dus) niet van de rede – de openbaringen Gods gewaargeworden**
- **geloof in wonderen is een vorm van onwetendheid over de noodzakelijke causale werking in de natuur – ‘in de natuur geschiedt niets dat niet uit haar wetten volgt’**
- **maar:**
er bestaat een opperwezen dat gerechtigheid en liefde liefheeft, een opperwezen waaraan allen verplicht zijn te gehoorzamen om behouden te zijn, en dat zij door de betrachting van gerechtigheid en liefde jegens de naaste moeten vereren

- **leerstellingen (van de ware godsdienst):**
  - 1. dat God (...) bestaat**
  - 2. dat hij één is (...)**
  - 3. dat hij alomtegenwoordig is (...)**
  - 4. dat hij (...) vanuit een absoluut vrij-machtig welbehagen en een singuliere genade handelt (...)**
  - 5. dat de dienst en gehoorzaamheid aan God uitsluitend in gerechtigheid en liefde, dat is de liefde jegens de naaste, bestaat**
  - 6. dat allen die door deze wijze van leven aan God gehoorzamen, behouden zijn (...)**
  - 7. dat God de zonden vergeeft aan hen die berouw hebben**

DE SCHRIFT

- de 'Pentateuch' – de eerste vijf boeken van de bijbel (Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium) – zijn niet door Mozes geschreven maar door Ezra
- het was uitsluitend de bedoeling van de Schrift gehoorzaamheid te leren [gehoorzaamheid jegens God bestaat alleen in liefde jegens de naaste]
- de bijbel leert geen filosofische zaken maar alleen vroomheid, en alles wat hij bevat, is aangepast aan het begrip en de reeds gevestigde meningen van het volk

DE SCHEIDING VAN FILOSOFIE EN THEOLOGIE

- **tussen geloof of theologie en wetenschap is geen relatie of verwantschap**
- **het doel van de filosofie is niets dan de waarheid, van het geloof echter niets anders dan gehoorzaamheid en vroomheid (...) de grondslagen van de filosofie zijn de algemeen aanvaarde begrippen, en die moeten enkel uit de natuur gehaald worden, maar van het geloof zijn het de geschiedenissen en de taal, die enkel uit de Schrift en de openbaring gehaald moeten worden**

- **de theologie is niet dienstbaar aan de rede noch de rede aan de theologie**
- **de rede heerst op het gebied van waarheid en wijsheid, de theologie op dat van vroomheid en gehoorzaamheid**
- **de Schrift laat de rede absoluut vrij en heeft niets gemeen met de filosofie – beide, zowel de Schrift als de filosofie, staan op eigen benen**

STAATSGEMEENSCHAP

- **een gemeenschap is zeer nuttig en ook hoogst noodzakelijk niet alleen om veilig voor vijanden te leven, maar (...) om zichzelf zo goed mogelijk in stand te houden en te behouden**
- **als het nu met de mensen zo gesteld was, dat ze niets anders zouden begeren dan wat de ware rede aanwijst, dan zou de gemeenschap zeker geen wetten nodig hebben (...) maar het is met de menselijke natuur geheel anders gesteld**
- **hierdoor komt het dat geen enkele gemeenschap stand kan houden zonder de macht en het geweld van de staat**

NATUURRECHT

- **het is de hoogste wet van de natuur dat ieder ding, voor zover het in zijn vermogen ligt, in zijn toestand tracht te volharden en daarbij alleen rekening houdt met zichzelf**
- **zolang mensen worden geacht uitsluitend onder de heerschappij van de natuur te leven, geldt dat een ieder het hoogste recht heeft te leven volgens de wetten van zijn begeerte**
- **het natuurlijk recht van ieder mens wordt bepaald door zijn streven en door zijn kracht**

MAATSCHAPPELIJK VERDRAG

- **maar toch kan niemand betwijfelen dat het veel nuttiger voor de mensen is om te leven volgens de wetten en vaste voorschriften van de rede, die alleen het ware nut van de mensen beogen**
- **om veilig en op de beste manier te leven, moeten mensen zich verenigen tot één geheel en moeten zij zeer krachtig vastleggen en afspreken om alles te regelen op grond van voorschrift van de rede**
- **een dergelijke overeenkomst heeft geldigheid op basis van het belang van een ieder om in veiligheid en vrede te leven**

DEMOCRATIE

- op deze wijze kan een staatsgemeenschap worden gevormd, zonder ook maar enigszins in strijd te komen met het natuurrecht
- het recht van een dergelijke gemeenschap wordt **democratie** genoemd, die derhalve wordt gedefinieerd als een allen omvattende vereniging van mensen die gemeenschappelijk het hoogste recht heeft op alles wat zij vermag
- de democratische staatsvorm is de meest natuurlijke en benadert het meest de vrijheid die de natuur aan een ieder toestaat

- **in de democratie draagt niemand zijn natuurlijk recht zo op een ander over dat hij voortaan niet meer de gelegenheid heeft zich te beraden**
- **men draagt dit recht over op een meerderheid van de gehele gemeenschap waarvan men zelf deel uitmaakt**
- **zo blijven allen, evenals tevoren in de natuurlijke staat, gelijk**

KERK EN STAAT

- **religieuze eredienst en de uitoefening van vroomheid moeten zich voegen naar de vrede en het belang van het staatkundig leven**
- **het recht betreffende godsdienstzaken berust geheel en al bij de hoogste overheden**
- **het heil van het volk is de hoogste wet, naar welke alle andere wetten, zowel menselijke als goddelijke, zich moeten voegen**
- **het is uitsluitend de taak van de hoogste overheid te bepalen wat voor het heil van het volk en voor de veiligheid van de staat noodzakelijk is, en op te leggen wat het als noodzakelijk heeft geoordeeld**

- **het is dan ook de taak van niemand anders dan de hoogste overheid te bepalen op welke wijze eenieder zijn naaste met vroomheid moet koesteren, dat wil zeggen, op welke wijze eenieder gehouden is God te gehoorzamen**
- **niemand kan God goed gehoorzamen, als hij het betrachten van de vroomheid, waartoe een ieder verplicht is, niet voegt naar het algemeen belang en, dientengevolge, als hij niet alle besluiten van de hoogste overheid gehoorzaamt**

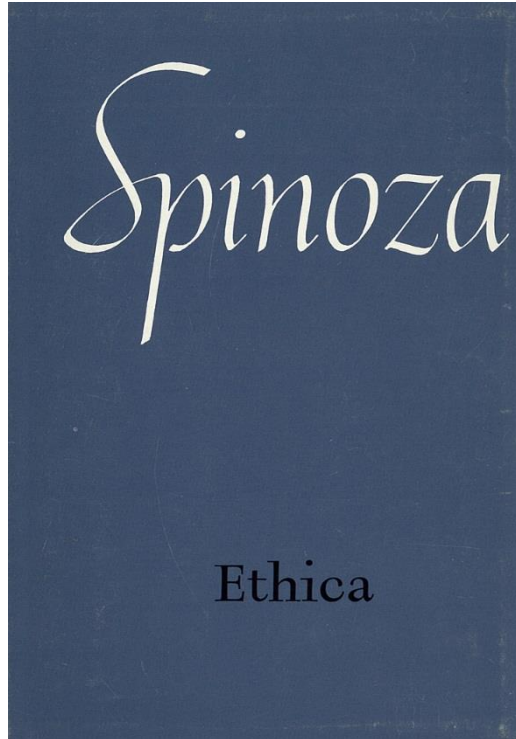
VRIJHEID VAN DENKEN EN MENINGSUITING

- **het uiteindelijke doel van de politiek is te waarborgen dat de enkeling, voor zover dat mogelijk is, veilig leeft, dat wil zeggen, dat hij zijn natuurlijke recht om te bestaan en zich te doen gelden zonder schade voor zichzelf en voor een ander optimaal behoudt**
- **het doel van de politiek is dus in werkelijkheid de vrijheid**
- **in een vrij staatsbestel wordt het individu toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt**

- **deze vrijheid kán niet alleen met behoud van de vrede in de staat, de vroomheid en het recht van de hoogste overheden worden toegestaan, maar moet ook, juist om dit alles te behouden, worden toegestaan**
- **vrijheid van filosoferen kan (dus) worden toegestaan met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat**

THEOLOGISCH-POLITIEK TRAKTAAT

- **een kritische analyse van de godsdienstige praktijk en de Schrift**
- **een pleidooi voor de scheiding van theologie en filosofie**
- **een beschrijving van de natuurtoestand / het natuurrecht en (de noodzaak van) een maatschappelijk verdrag**
- **een pleidooi voor de scheiding van kerk en staat**
- **een pleidooi voor vrijheid van denken en meningsuiting**

“De metafysica, theologie en zedenleer van de *Ethica* leggen de grondslag voor de politieke, maatschappelijke, morele en godsdienstige stellingen van het *Theologisch-politiek traktaat*”

Steven Nadler

METAFYSICA

substantie

god of natuur

[*deus sive natura*]

attributen

denken

|

modi

|

geest

|

waar- -->

nemingen

mens

voor-

stelling

uitgebreidheid

|

modi

|

lichaam

|

<-- aan-

doeningen

THEOLOGIE

- **Deel I, Aanhangsel:**
Hiermee heb ik Gods aard en eigenschappen ontvouwd, namelijk dat hij noodwendig bestaat; dat hij enig is; dat hij uitsluitend krachtens de noodwendigheid van zijn aard bestaat en handelt; dat hij de vrije oorzaak van alle dingen is en op welke wijze; dat alles in God is en zodanig van hem afhangt, dat het zonder hem noch bestaanbaar noch denkbaar is; en ten slotte dat alles door God is voorbeschikt, weliswaar niet uit vrije wil of onbeperkte willekeur, maar krachtens zijn volstrekte aard, ofwel zijn oneindige macht.

ZEDENLEER

handeling / blijheid

|

**deugen
(krachtig in het leven staan)**

|

**vaststelling van wat van nut is
onder leiding van de rede**

|

**het streven te volharden
in het eigen bestaan**

|

'enkeling'

POLITIEKE FILOSOFIE

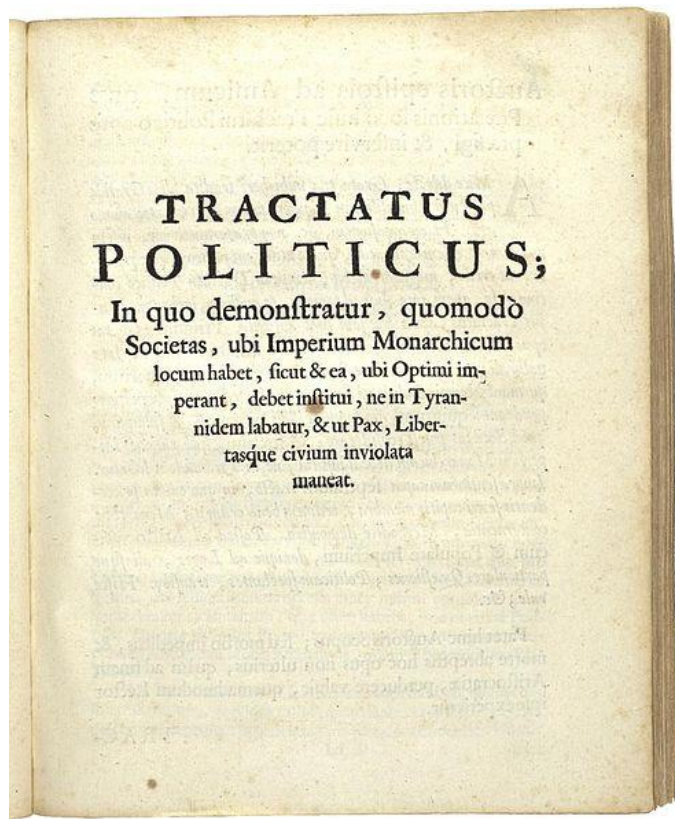
- **Deel IV, § 35, Toegift II, Opmerking:
(...) inderdaad is het een feit, dat uit het
gemeenschapsleven van de mensen veel
meer voordelen dan nadelen voortvloeien**
- **Deel IV, § 40:
Wat het gemeenschapsleven van de
mensen bevordert, of bewerkt dat de
mensen eendrachtig samenleven, is
nuttig; slecht is datgene wat tweedracht
in de staat teweeg brengt**

- **Deel IV, Aanhangsel, hoofdstuk XII:**
Het is voor de mensen van het hoogste belang met elkaar om te gaan, zich zodanig bij elkaar aan te sluiten, dat zij steeds meer samen een éénheid vormen en in het algemeen alles te doen wat tot versterking van vriendschap strekt
- **Deel IV, Aanhangsel, hoofdstuk XIV:**
Ofschoon de mensen dus meestal alles naar hun eigen zin trachten in te richten, spruiten niettemin uit hun gemeenschappelijk verband veel meer voordelen dan nadelen voort

-----

nota bene :

drie soorten van kennis: de verbeelding, de rede en het intuïtieve weten

- 'waarin wij aantonen hoe men gemeenschappen, zowel die waar een monarchie bestaat als waar de aristocratie heerst, moet inrichten zodat zij niet in een tirannie vervallen en de vrede en de vrijheid van de burgers behouden blijven'
- de oorspronkelijke, Latijnse tekst verschijnt – met de initialen 'B.d.S' - in de *Opera Posthuma* in 1677 te Amsterdam bij Jan Rieuwertsz

- **Hoofdstuk I, § 7:**
Men moet de oorzaken en de natuurlijke grondslagen van de staat niet afleiden uit wat de rede ons leert, maar uit de gemeenschappelijke natuur of de gesteldheid van de mens
- **Hoofdstuk II, § 4:**
Wat elke mens dus doet op grond van de wetten van zijn eigen natuur, gebeurt op grond van het hoogste recht van de natuur. Men kan dus op de natuur zoveel recht laten gelden als de macht waarover men beschikt.
- **Hoofdstuk II, § 7:**
Niemand kan ontkennen dat de mens, zoals elk ander individueel wezen, probeert om zijn bestaan naar best vermogen te bestendigen.

- **Hoofdstuk III, § 3:**

Men kan zich dan ook op geen enkele manier inbeelden dat de instellingen van de stadsstaat aan elk van de burgers zouden toestaan om te leven zoals het hen belieft. Het natuurlijk recht, namelijk dat iedereen meester is over zichzelf, houdt bijgevolg op te bestaan in een burgerlijk statuut. Ik zeg met opzet: de instellingen van de stadsstaat, want het weloverwogen natuurlijk recht van iedereen afzonderlijk houdt immers niet helemaal op te bestaan in het burgerlijk statuut. De mens handelt immers zowel in zijn natuurlijke toestand als in het burgerlijk statuut volgens de wetten van zijn eigen natuur en is dus altijd begaan met zijn eigen belangen.

- **Hoofdstuk III, § 6:**
Men is als vanzelf overgegaan tot het burgerlijk statuut om gemeenschappelijke angsten weg te nemen en gemeenschappelijke ellende te vermijden. Het burgerlijk statuut probeert dus precies te realiseren wat iedereen die zich door de rede laat leiden in de natuurlijke toestand nastreeft zonder erin te slagen
- **Hoofdstuk III, § 7:**
(...) zo zal een stadstaat over de meeste macht beschikken en het meest zelfge-rechtigd zijn wanneer hij gegrond is op de rede en volgens de rede geleid wordt.

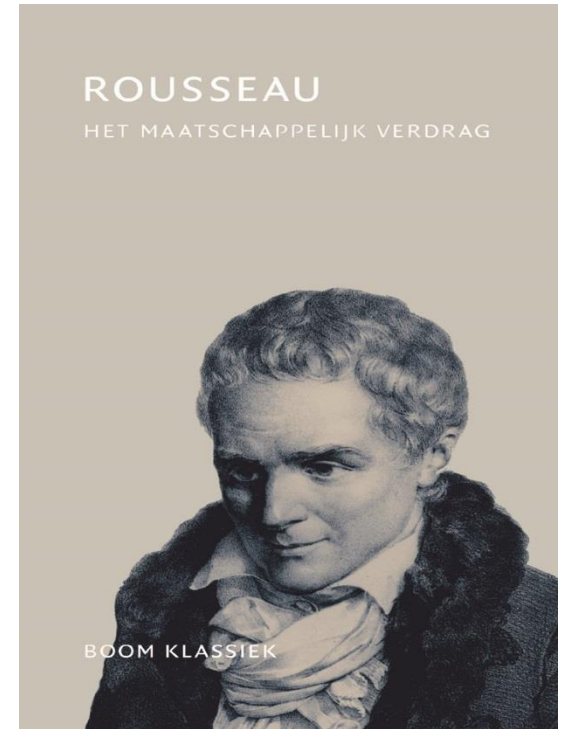
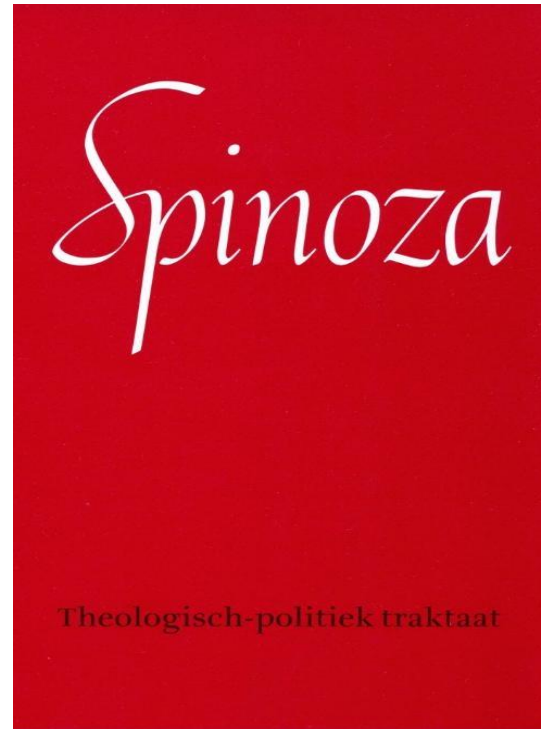
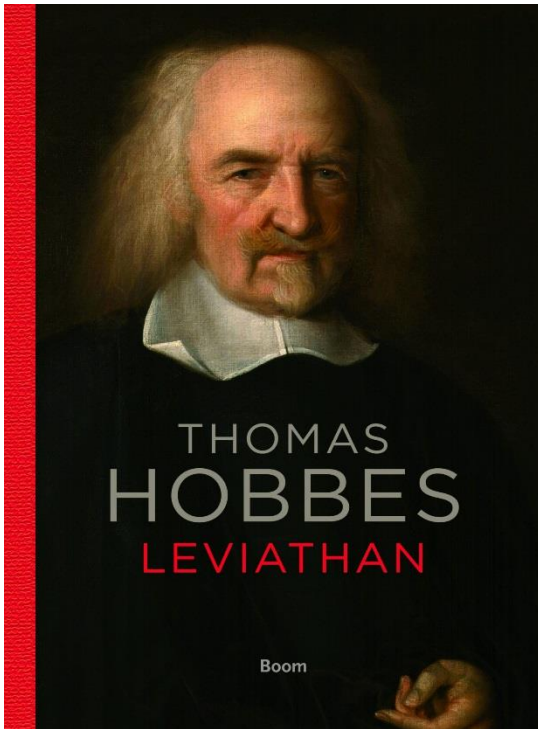
- **Hoofdstuk IV, § 2:**
Een stadsstaat begaat dus een 'zonde' wanneer hij zelf iets doet, of toestaat dat het gebeurt, dat de oorzaak kan zijn van zijn eigen ondergang; (...) een stadsstaat zondigt, wanneer hij iets doet dat ingaat tegen wat de rede zegt.
- **Hoofdstuk V, § 2:**
Wat dan het best mogelijke statuut is voor elke staat, kunnen we gemakkelijk afleiden uit het doel zelf van het burgerlijk statuut, en dat is niets anders dan de vrede en het leven in veiligheid.

- **Hoofdstuk XI, §1:**

Eindelijk ga ik nu dan over tot de derde en in ieder opzicht volmaakte staatsvorm, die we de **democratie noemen. (...)**

Elke persoon immers die geboren is uit ouders die burger zijn, of die geboren is op het grondgebied van het vaderland in kwestie, of die zich verdienstelijk gemaakt heeft voor het gemenebest, of die om andere redenen, door de wet afdwingbaar voorzien, het burgerrecht heeft toegekend gekregen, al dezen, beweer ik, maken rechtens aanspraak op het stemrecht in de hoge raad en op het recht om een staatsambt op zich te nemen

MAATSCHAPPELIJKE VERDRAGSLEER

MAATSCHAPPELIJK VERDRAGSLEER

Het denken van 'het politieke' in de moderne tijd

- heeft de opvatting van de mens als 'enkeling' als uitgangspunt**
- beschrijft een fictieve 'natuurlijke toestand' en**
- maakt (zo) de noodzaak van het sluiten van een maatschappelijk verdrag / sociaal contract 'aannemelijk'**

HOBBS

enkeling
endeavour

SPINOZA

enkeling
conatus

ROUSSEAU

enkeling
in leven blijven

MENSBEELD

'NATUURTOESTAND'

'een oorlog van
allen tegen allen'

in deze toestand is
er geen landbouw,
geen scheepvaart,
geen werktuig-
bouw, geen maat-
schappelijk leven;

leven volgens
de wetten van
de begeerte

en

de wetten van
de rede die het
ware nut van de
mensen beogen;
en dus:

de mens leeft in
eenzaamheid,
zonder taal, bezit-
tingen en vaste
woonplaats – een
wilde, goed (want
met mededogen
voor de zwakken),
gelukkig; tot:

en, wat het ergste is, een voortdurende angst voor en dreiging van een gewelddadige dood; het menselijk bestaan is er eenzaam, armoezig, afstotelijk, beestachtig en kort; en dus:

hij gaat - om zijn levensomstandigheden te verbeteren - gezinnen vormen, huizen bouwen en landbouw bedrijven zo ontstaat eigendom van grond / privé-bezit: de oorsprong van de ongelijkheid (...) de mens leeft - vrij geboren - alom geketend; daarom:

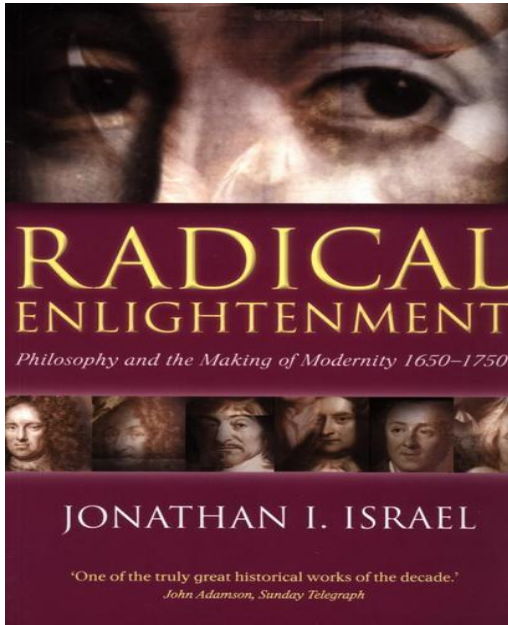
HET MAATSCHAPPELIJK VERDRAG WAARBORGT

**vrede
veiligheid**

**veiligheid
vrijheid**

**vrijheid
gelijkheid**

LOSSE OPMERKINGEN

- **'In fact, no one else during the century 1650-1750 remotely rivalled Spinoza's notoriety as the chief challenger of the fundamentals of revealed religion, received ideas, tradition, morality and divinely constituted authority.'**

- (1) het werk van Spinoza kan inderdaad worden opgevat als de 'kraamkamer van de Radicale Verlichting'**
- (2) Spinoza's politieke filosofie is een pleidooi voor verdraagzaamheid, vrijheid van denken (en meningsuiting) en democratie**

CONSTITUTION

Le Gouvernement de la République, conformément à la loi constitutionnelle du 3 juin 1958, a proposé,

Le Peuple français a adopté,

Le Président de la République promulgue la loi constitutionnelle dont la teneur suit :

PREAMBULE

Le peuple français proclame solennellement son attachement aux Droits de l'homme et aux principes de la souveraineté nationale tels qu'ils ont été définis par la Déclaration de 1789, confirmée et complétée par le préambule de la Constitution de 1946.

En vertu de ces principes et de celui de la libre détermination des peuples, la République offre aux territoires d'Outre-Mer qui manifestent la volonté d'y adhérer des institutions nouvelles fondées sur l'idéal commun de liberté, d'égalité et de fraternité et conçues en vue de leur évolution démocratique.

Article premier.

La République et les peuples des territoires d'Outre-Mer qui, par un acte de libre détermination, adoptent la présente Constitution instituent une Communauté.

La Communauté est fondée sur l'égalité et la solidarité des peuples qui la composent.

TITRE PREMIER

DE LA SOUVERAINETE

Article 2.

La France est une République indivisible, laïque, démocratique et sociale. Elle assure l'égalité devant la loi de tous les citoyens sans distinction d'origine, de race ou de religion. Elle respecte toutes les croyances.

L'emblème national est le drapeau tricolore, bleu, blanc, rouge.

L'hymne national est la « Marseillaise ».

La devise de la République est « Liberté, Egalité, Fraternité ».

Son principe est : gouvernement du peuple, par le peuple et pour le peuple.

**'Artikel 1.
Frankrijk is een ondeelbare,
seculiere, democratische en
sociaal. Het zorgt voor
gelijkheid voor de wet voor
alle burgers zonder onder-
scheid van afkomst, ras of
religie. Het respecteert alle
overtuigingen.'**

(3) Spinoza wordt door zijn pleidooi voor de scheiding van kerk en staat terecht omschreven als de '*philosophe de la laïcité*'

- **scheiding van politiek en theologie**
- **scheiding van ethiek en politiek**
- **politiek als mechanica van de macht**
- **visie op de mens gekenmerkt door naturalisme, realisme en amoraliteit**

(4) er bestaan zeker overeenkomsten tussen de opvattingen van Machiavelli en Spinoza

Franciscus van den Enden
Vrije Politieke
Stellingen

met een inleiding van
Wim Klopper

WELDORPSTREEK - AMSTERDAM

Consideratien van Staat,
OF DE
POLITIKE
WEEG-SCHAAL,

Waar in met veel *Zedeen*, *Oeffen-
digheden*, *Exempelen*, en *Fabelen*
wert overtroffen.

Stalle faves de Republiek, in Speculatie gelooft
op de practijk, onder de naam van de *Keyt* (17).

Bescreven door V. H.

In deze vijfde editie nauwkeurig overzien, ver-
keek te veranderen, en te veelen klaarder ge-
drukt.

AMSTERDAM,
By Joen. Cypriaens vander Gracht,
in 't jaar 1662.

(5) er is ongetwijfeld sprake van invloed van Franciscus van den Enden en Pieter de la Court op Spinoza

- (6) wat zou Spinoza's commentaar zijn geweest op de leuze van de Franse revolutie: 'Vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid!?' zou hij wellicht hebben opgemerkt: "*Mais non, `Union, force et vertu!*" (Eenheid, kracht en deugd!)"?**

(7) wat mij opvalt, is dat Spinoza in zijn politieke filosofie (a) geen oog lijkt te hebben voor ongelijkheid en (b) niet oproept tot solidariteit hij levert - in het verlengde van zijn 'ethiek van blijmoedigheid' - wel een 'politiek van *laetitia* (blijheid)' maar deze lijkt vooral van nut te zijn voor welgestelde, (al) krachtig in het leven staande enkelingen

Ataraxia
Filosofisch Bureau

www.janflameling.nl